STUDIES OF THE OTTOMAN DOMAIN
Cilt:6 Sayı:10 Şubat 2016 Issn: 2147-5210
www.thestudiesofottomandomain.com

1923 TÜRK-YUNAN NÜFUS MÜBADELESİ: ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE MODERN DEVLET PRATİKLERİ VE DÖNÜŞEN KİMLİKLER

1923 TURKISH - GREEK POPULATION CHANGE : MODERN STATE PRACTICES AND CHANGING IDENTITIES IN EARLY REPUBLICAN ERA

Pınar ŞENIŞIK*

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, etkileri bugüne kadar güçlü bir şekilde devam eden 1923 Türk-Yunan nüfus mübadelesini incelemektir. Nüfus mübadelesini inceleyen bazı bilim insanları, Osmanlı coğrafyasında yeni ulus-devletlerin kuruluşuna vurgu yaparak "insanlık dramı" temasının üzerinde durmuşlardır. Bu tür tarihyazımı, imparatorluk sistemlerinin milliyetçilik, emperyalizm, modern savaşlar ve çeşitli antlaşmaların etkisi altında değiştiği ve dönüştüğü daha geniş bir panoramayı göz ardı ederek, nüfus mübadelesinin Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında çok eskiye dayanan "ezeli nefretin" ürünü olduğu anlayışına dayanır. Bu makale "gözetleme" ve "yönetim zihniyeti" kavramlarına atıfta bulunarak, erken Cumhuriyet döneminde Türk yönetici elitlerinin göçmenlerin iskân ve nüfus hareketliliğini kontrol altına almak için uyguladıkları kanun ve düzenlemelere odaklanmaktadır. Bu çalışma, Giritli Müslüman mübadillerin "pasif aktörler" olmadıklarını iddia eder, çünkü Giritli Müslümanlar merkez ve yerel idarelere dilekçe göndermek yoluyla kendi taleplerini dile getirmiş ve aynı zamanda kendi stratejilerini belirlemişlerdir. Göçmenlerin bölgesel, kültürel ve dilsel farklılıklarına rağmen, tek parti rejiminin (1923-1946), göçmenleri Türk ulusal kimliğine entegre etmek için bazı girişimlerde bulunduğu ve çeşitli yöntemler uyguladığı unutulmamalıdır. Ayrıca bu makale, zorunlu göçün "travmatik hafızasının," göçmenlerin kimliklerini ve kendilerini tanımlama biçimlerini nasıl şekillendirdiği sorusunu ele almaktadır. Milliyetçi anlatıya karşı kendini konumlandıran ve temel olarak Cumhuriyet Arşivleri ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridelerini kullanan bu çalışma, mübadillerin kendilerini nasıl tanımladıklarını incelemeyi ve Türk yönetiminin ideolojileri ve politikalarıyla nasıl bir ilişki geliştirdiklerini açıklamayı amaçlar.

Anahtar Kelimeler: Nüfus mübadelesi, Giritli Müslümanlar, iskân, kimlik

*Yrd. Doç. Dr., Doğuş Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, psenisik@dogus.edu.tr

ABSTRACT

The aim of this article is to examine the Turkish-Greek population exchange in 1923 whose legacy remains strong to this day. Some scholars examining the population exchange emphasized the theme of "human tragedy" stressing the foundation of new nation-states in the Ottoman world. This sort of historiography is based on the notion that the population exchange is the product of an age-old "primordial hatreds" between the Muslims and non-Muslims, disregarding the wider panorama in which the imperial regimes were changing and transforming under the impact of nationalism, imperialism, modern wars, and various treaties. Referring to the concepts of "surveillance" and "governmentality", this article focuses on laws and regulations that Turkish ruling elites applied in order to control the migrants' settlement and mobility in the early Republican era. The article argues that Cretan Muslim exchangees were not "passive actors" since they voiced their own demands as well as devised their own strategies by petitioning the central and local authorities. One should not forget that despite spatial, cultural and linguistic variations of the migrants, the single-party rule made certain attempts and implemented various mechanisms to integrate them into the Turkish national identity. Moreover, the article deals with the question of how the "traumatic memory" of the forced migration shaped migrants' identities and their self-identification. Positioning itself against nationalist narratives and using mainly the Turkish Rebuplican Archives and the minutes of the Turkish Grand National Assembly, this paper aims to analyze how these exchangees identify themselves and to illustrate what kind of a relationship they developed with the ideologies and policies of the Turkish regime.

Key words: Population exchange, Cretan Muslims, settlement, identity

Giriş

Lozan Konferansı'nın ilk safhası, Türk ve Yunan heyetlerinin 30 Ocak 1923'te imzaladığı Yunanistan'da yaşayan Müslüman nüfusla (Batı Trakya'dakiler hariç) Türkiye'de yaşayan Rum Ortodoks nüfusun (İstanbul'daki Rumlar hariç) mübadelesini şart koşan Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'ne ilişkin Sözleşme ve Protokol'le sonuçlandı.[1] Göç olgusu, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nde ve Balkanlar'da görülen en temel olgulardan biridir. 19. yüzyıl boyunca dalgalar halinde Balkanlar ve Rusya'dan gelen göçmenler, Osmanlı Devleti'nin demografik yapısının yanı sıra sosyo-ekonomik ve kültürel

[1] Onur Yıldırım, *Diplomasi ve Göç: Türk-Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), s. 6.

yapısını da belirledi. Balkan Savaşları (1912-1913) akabinde Osmanlı coğrafyası demografik açıdan büyük bir altüst oluş yaşadı. Bu dönemde Balkanlar'da yaşanan nüfus hareketlerinin o dönem açısından Avrupa'da bir benzeri yoktu.[2] Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) esnasında ve sonrasında da yüz binlerce insan yaşadıkları toprakları terk etmeye zorlandı. Bu savaşların ardından imzalanan antlaşmalarla nüfus mübadelesi defaâtle gündeme geldi. 1923 yılında Türk-Yunan Mübadele Sözleşmesi imzalanmadan önce, yaklaşık 1.500.000 Rum Ortodoks, Küçük Asya'dan Yunanistan'a göç etmek zorunda kaldı. Bu göç, Athanasia Anagnostopulu'nun belirttiği gibi, 20. yüzyılın ve bu coğrafyanın tanık olduğu en büyük göç olaylarından biriydi.[3]

1923 Türk-Yunan nüfus mübadelesi, Yunan ve Türk tarihyazımı tarafından çeşitli veçheleriyle ele alınmıştır. Yunan milliyetçi tarihyazımı, 1923 nüfus mübadelesini bir çeşit "milli trajedi" ve Küçük Asya felaketi olarak adlandırır. Diğer yandan Türk milliyetçi tarihyazımı aynı olayı, Kurtuluş Savaşı'nın büyük anlatısı içinde ele alır ve mübadeleyle ilgili tarihsel gerçeklikleri "halının altına süpürmeyi" tercih eder.[4] Dolayısıyla Yunan ve Türk tarihçiler 1920'lerin tüm tarihsel olaylarını kendi milliyetçi ideolojileriyle değişik düzeylerde tahrip etmiş ve hâkim politik ideolojiye hizmet eden bir tarihçilik anlayışı benimsemişlerdir. Bu bağlamda, savaşlardan ve nüfus mübadelesinden etkilenen yaklaşık 2.000.000 insanın hikâyesi, iki ülkenin tarihinde siyasi iktidarların ideolojik amaçları doğrultusunda ya "hatırlanmış" ya da "unutulmuştur".[5] Mübadeleyi, ülkenin etnik ve ulusal saflığını pekiştirmede bir dönüm noktası olarak gören Yunan tarihçiler, bu olayı tamamen Anadolu

[2] Evangelia Balta, Aytek Soner Alpan, "Küçük Asya Felaketi'nden Sonra Serez'de Mülteci İskânı", *Toplumsal Tarih*, No. 239 (Kasım 2013), s. 20.
[3] Athanasia Anagnostopulu, "Göçmen Yerleşiminin Toplumsal ve Kültürel Etkileri", Müfide Pekin (der.), *Yeniden Kurulan Yaşamlar: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi* içinde (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005), s. 75.
[4] Aytek Soner Alpan, "But the Memory Remains: History, Memory and the 1923 Greco-Turkish Population Exchange", *The Historical Review/La Revue Historique*, Vol. 9 (2012), s. 209.
[5] Yıldırım: *Diplomasi ve Göç*, s. 27; Ayrıca bkz. Onur Yıldırım, "The 1923 Population Exchange, Refugees and National Historiographies in Greece and Turkey", *East European Quarterly*, 40, No. 1 (Mart 2006), s. 46-47.

Rumlarının "makûs talihi" çerçevesinde ele almışlardır.[6] Halbuki Anagnostopulu'nun belirttiği gibi, yaşanan bu göç olgusu ve büyük çaplı nüfus hareketliliği zorlu bir modernleşmenin sonucuydu ve bu bağlamda "göç bölgenin modernleştirilmesi çabasının bir sonucu olarak incelenmedi, ki bu çaba sadece Küçük Asya'nın değil, tüm Balkanlar'ın yazgısı Megali İdea'larla, milli hezeyanlarla, etnik temizlik hareketleriyle örülmüş acı dolu karmaşık kulvarları kapsıyordu".[7]

Yunanistan'da Küçük Asya felaketinin hatıraları, siyasi söylemin ve Yunan ulusal kimliğinin temelini oluşturmuş ve Yunan siyasetçi ve tarihçiler, Türk-Yunan nüfus mübadelesini devletin ne kadar güçlü olduğunu göstermek için de kullanmışlardır. Mübadele sonucunda, Yunanistan'a gelen 1.000.000 fazla yersiz yurtsuz insanın topluma entegrasyon sürecini, kültürel ve ekonomik gelişime yaptıkları katkıları milliyetçi bir tarih söyleminin içine yerleştirmişlerdir.[8] Erken Cumhuriyet döneminde ise, Türk-Yunan nüfus mübadelesi, Kurtuluş Savaşı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş anlatısının gölgesinde kalmış ve en sonunda "resmi tarih"in içinde kıyıda köşede bir konu olarak kalmıştır.[9] Nüfus mübadelesine dair her iki tarihyazımında, tarihsel gerçeklikler ikili karşıtlıklara (dikotomik) dönüştürülmüş ve böylece kutuplaştırıcı bir bakış açısı hâkim olmuştur.

Yunan tarihçiler, sosyologlar ve antropologlar son yirmi beş yıldır, mübadelenin kültürel ve kimlik boyutunu ele alan eleştirel çalışmalar ürettiler.[10]

---

[6] Ayhan Aktar, Damla Demirözü, "Yunan Tarihyazımında Mübadele ve Göç", *Kebikeç*, No. 22, 2006, s. 87.

[7] Anagnostopulu: "Göçmen Yerleşiminin Toplumsal ve Kültürel Etkileri", s. 76.

[8] Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece* (Paris: Mouton & Co., 1962); John A. Petropoulos, "The Compulsory Exchange of Populations: Greek-Turkish Peace-making, 1922-1930", *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 2 (1976), s. 135-160.

[9] Bkz. Enver Ziya Karal, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1966); Yıldırım: *Diplomasi ve Göç*, s. 24-25.

[10] Renée Hirschon (der.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* (New York and Oxford: Berghahn Books, 2003); Renée Hirschon, *Heirs of Greek Catastrophe: The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus* (New York: Berghahn Books, 1998); Anastasia N. Karakasidou, *Buğday Tarlaları Kan Tepeleri: Yunan Makedonyası'nda Millet Olma Aşamasına Geçiş Süreçleri, 1870-1990* (çev. Nurettin ElHüseyni) (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010); Michael Herzfeld, *A Place in History: Social and Monumental Time in a Cretan Town* (Priceton, NJ: Princeton University Press, 1991).

Benzer şekilde, 1990'lı yıllardan itibaren Türkiye'de de, ulus-devlet paradigmasına belirli bir mesafede duran tarihçiler de 1923 Türk-Yunan nüfus mübadelesine eleştirel bir bakış açısıyla yaklaştılar.[11] Bu tarihçiler, mübadeleyi, daha çok ülke nüfusunda yarattığı etnik ve dini homojenleşme, Türkleştirme politikaları, mülkiyet ve üretim ilişkilerinin yeniden belirlemesi ve sınıf yapısının yeniden biçimlendirmesi ile Anadolu coğrafyasında yaptığı topyekûn dönüştürücü etkisi açısından analiz ettiler.[12] Nüfus mübadelesinin sosyal, kültürel ve ekonomik sonuçlarını inceleyen bu revizyonist tarihçiler, konuyu resmi tarihin ötesine taşımakla kalmadılar bununla Türkiye'de ulus-devletin oluşumuna da eleştirel bir gözle bakmış oldular.

Nüfus mübadelesini inceleyen diğer bazı tarihçiler, konuyu Türk ulusal kimliği bağlamında toplumun endoktrine edilmesi ve nüfusun homojenleştirilmesi kapsamında incelediler. Bu çerçevede, erken Cumhuriyet döneminde izlenen politikaları, İttihâd ve Terakki yönetiminin (1908-1918), Anadolu'nun Türkleşmesi ve homojenleşmesine dayalı nüfus ve sosyal mühendislik politikalarının[13] bir devamı olarak gördüler. Bu tarihçiler mübadeleyle Türkiye'ye gelenler ve özellikle de "gayri Türk" sayılanlar, iskân politikalarına tabi tutuldular ve bu yolla Türk kültürü ve dili üzerinden asimile edildiler, savını öne sürdüler.[14] Son yıllarda yapılan sözlü tarih çalışmalarıyla, nüfus mübadelesinin farklı yönleri

---

[11] Müfide Pekin (der.), *Yeniden Kurulan Yaşamlar: 80. Yılında Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*; Müfide Pekin (der.), *Mübadil Kentler* (İstanbul: Lozan Mübadilleri Vakfı, 2012); Aslı Iğsız, "Documenting the Past and Publicizing Personal Stories: Sensescapes and the 1923 Greco-Turkish Population Exchange in Contemporary Turkey", *Journal of Modern Greek Studies*, No. 26 (2008), s. 451-487; Yeşim Bayar, "In Pursuit of Homogeneity: the Lausanne Conference, Minorities and the Turkish Nation", *Nationalities Papers*, Vol. 42, No. 1 (2014), s. 108-125.

[12] Ayhan Aktar, "Homogenising the Nation, Turkifying the Economy", Renée Hirschon (der.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* içinde (New York and Oxford: Berghahn Books, 2003), s. 79-96; Ayhan Aktar, "'Turkification' Policies in the Early Republican Era", Catharina Dufft (der.), *Turkish Literature and Cultural Memory: "Muliticulturalism" as a Literary Theme after 1980* içinde (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009), s. 29-62; Çağlar Keyder, "The Consequences of the Exchange of Populations for Turkey", içinde Renée Hirschon (der.), *Crossing the Aegean*, s. 39-52.

[13] Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008); Ryan Gingeras, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912-1923* (Oxford: Oxford University Press, 2009).

[14] Erol Ülker, "Assimilation of the Muslim Communities in the First Decade of the Turkish Republic (1923-1934)", *European Journal of Turkish Studies*, https://ejts.revues.org/2123; Nurşen Gürboğa, "1923 Nüfus Mübadelesi ve Mübadil Romanlara Yönelik İskân ve Denetim Politikaları", *Toplumsal Tarih*, No. 263 (Kasım 2015).

açığa çıkarılmıştır.[15] Arşiv belgelerine dayanılarak yapılan çalışmaların bazıları, nüfus mübadelesi konusuna devlet-merkezli bir bakış açısıyla yaklaşırken,[16] diğerleri konuyu diplomatik ve insani açıdan ele aldılar.[17]

Bu makale, nüfus mübadelesi kapsamında Türkiye'ye gelen göçmenlerin yaratmış olduğu nüfus hareketliliğini incelemeyi amaçlamaktadır. Nüfus mübadelesiyle Türkiye'ye gelen göçmenlerin iskân edilmeleri ve iskân edilecekleri bölgelerin belirlenmesi en önemli sorunlardan biriydi. İskân sorunu, göçmenler daha Türkiye'ye gelmeden önce ortaya çıkmış, sonrasında ise büyümüştür. Bazı göçmenler, iskân edildikleri bölgelerde büyük sosyo-ekonomik sorunlarla karşılaştılar. Bunun neticesinde, geçim ve yaşam koşullarının daha iyi olduğu yerlere yöneldiler ve yeni arayışlar içine girdiler.[18] Diğer bir deyişle, Türkiye içinde yeni bir göç hareketi meydana geldi. 1920'li yıllarda yönetici elitler, bu nüfus hareketliliğini ve mübadillerin başlattığı iç göç dalgasını yasal düzenlemeler, talimatnameler ve iskân kanunları yoluyla kısıtlamaya ve kontrol altında tutmaya çalıştılar.

Kuramsal Yapı ve Kimliklerin Yeniden Tanımlanması

Erken Cumhuriyet döneminde merkezi hükümet ve yerel idareler, göç hareketlerini denetlemek, kontrol altında tutmak ve göçmenleri disipline etmek amacıyla çeşitli gözetleme pratiklerini uygulamaya soktular. Yüzyıllar boyunca hem Avrupa'da ve hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda göç hareketlerini düzenlemek, modern devletin belirgin özelliklerinden biri olmuştur. Bu makalede, 1920'li yıllarda nüfus mübadelesiyle Türkiye'ye gelen göçmenlerin içinde yer aldığı nüfus hareketliliğini kontrol etmek amacıyla yapılan yasal düzenlemeler, Anthony Giddens'ın "gözetleme" ve Michel Foucault'nun "yönetim zihniyeti" (*governmentality*) kavramları üzerinden değerlendirilecektir.[19] Ele alınan

---

[16] Kemal Arı, *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925*) (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003); Nedim İpek, *Mübadele ve Samsun* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000).
[17] Örneğin bkz. Yıldırım: *Diplomasi ve Göç*.
[18] Arı: *Büyük Mübadele*, s. 156.
[19] Anthony Giddens, *The Nation-State and Violence* (Oxford: Polity Press, 1987); Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (çev. Alan Sheridan) (New York:

dönemde Türkiye'de merkezi hükümet, ayrıntılı nüfus istatistikleri hazırladı, mübadilleri etnik-kültürel ve mesleki temelde sınıflandırdı ve nüfusu denetim altında tutmaya çalıştı. Bu açıdan bakıldığında, bireylerin hareketlerini yönetme ve gözetim altında tutma pratikleri, erken Cumhuriyet döneminin yönetim zihniyetinin bir parçasıdır diyebiliriz. Dolayısıyla, bütün bu idari pratikleri ve gözetleme mekanizmalarını, modern devletlerin yönetim zihniyeti bağlamında incelemek mümkündür. Bu makalenin amacı da bunu nüfus mübadelesi üzerinden göstermektir.

Hem Türkiye'de hem de Yunanistan'da, nüfus mübadelesi ulus inşa sürecinin vazgeçilmez bir parçası olarak görülmüştür. 20. yüzyılın başında bir yanda sınırlarını genişleterek daha geniş ve daha büyük bir ulus-devlet kurma yönünde irredantist emeller besleyen milliyetçi Yunan kadroları, diğer yanda ise muhayyel bir Türk ulusu kurma çabasında olan Türk milliyetçi kadroları vardı.[20] Kısacası, hem Anadolu hem de Balkan toprakları, yoğun bir ulus inşa sürecine sahne oldular. Anastasia Karakasidou'nun söylediği gibi, "milliyetçilik ideolojisi ulusun ortak kaderini vurgulayarak, bireylerin şahsi deneyimlerini ve hatıralarını kırıp dökerek onların yeni dâhil oldukları ulusal grubun tecrübeleri ve hatıraları içine sığdırdı".[21] Karakasidou'ya göre, ulusal kimlik inşa süreçlerinde, daha önce coğrafi kökene ve mesleklere göre tanımlanmış olan eski toplumsal kimlikler olumsuzlandı ve insanlara yeni ulusal kategoriler dayatıldı.[22]

Ulusu "doğası itibarıyla hem sınırlı hem de egemen" muhayyel bir cemaat olarak tanımlayan Benedict Anderson, kitle iletişim araçları, ulusal dil ve eğitimin

---

Vintage Books 1979): Son yıllarda Osmanlı tarihçileri, bazı idari reformların uygulanması, modernleşme süreci ve nüfus hareketlerinin kontrol altına alınmasını Giddens'ın ve Foucault'nun kavramlarını kullanarak açıklama eğilimindedirler. Bkz. Khaled Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press 1997); Nadir Özbek, "Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th Century Ottoman Empire (1876-1908)," *International Journal of Middle Eastern Studies*, No. 40, 2008, s. 47-67; Nalan Turna, *19. y.y'den 20. y.y'ye Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri: Mürur Tezkereleri* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2013); Christoph Herzog, "Migration and the State: On Ottoman Regulations Concerning Migration since the Age of Mahmud II", U. Freitag, M. Fuhrman, N. Lafi ve F. Riedler (der.), *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity* içinde (London and New York: Routledge, 2011), s.117–34.

[20] Karakasidou: *Buğday Tarlaları Kan Tepeleri*, s. 190.

[21] A.g.e., s. 31.

[22] A.g.e., s. 136.

standartlaştırılması ve nüfus sayımı aracılığıyla ulusal kimliğin üretilmesinde devletin rolüne işaret eder. Diğer bir deyişle, eğitim sistemi ve kitle iletişim araçları gibi "ideolojik aygıtlarını" kullanan devlet, ulus için tutarlı bir kimlik inşa etmiş olur.[23] Nitekim devlet, ulusal kimliğin inşası sürecinde en önemli aktörlerden biridir. Ancak milliyetçilikle ilgili yapılan çalışmalar, ulusun anlam kazanmasında toplumsal ve kültürel süreçlerin de çok önemli rolleri olduğuna dikkat çekmektedir. Örneğin, Michael Herzfeld, ulus-devleti, gündelik pratiklerin uzağında ve dışında bir "düşman" olarak değil aksine, toplumsal hayatın ayrılmaz bir parçası olarak almamamız gerektiğini vurgular.[24] Herzfeld'e göre, ulus, kültürel mahremiyet veya mizaç, utanç ve gurur gibi terimlerle analiz edilebilir.[25] 20. yüzyılın başında bu coğrafyada kurulan diğer ulus-devletlerde olduğu gibi Türkiye de, Anderson'ın belittiği şekilde, standart eğitim, ulusal kimlik inşası ve nüfus sayımı gibi devletin ideolojik aygıtlarını kullanarak toplumda Türk ulusal kimliğini inşa etmeye çalışmış ve bunda başarılı olmuştur. Ulus-devlet bu tür ideolojik aygıtlarını kullanarak standart bir kimlik inşa ederken, öte yandan bireyler de toplumsal ve bireysel hafızaları, gündelik yaşam pratiklerinden yola çıkarak farklı kimlikler inşa etmişlerdir. Dolayısıyla bu makale, kimlik inşasında tek parti rejiminin ideolojik ve siyasi pratiklerine vurgu yapar. Ancak unutulmaması gereken nokta, 1923 Türk-Yunan mübadelesi kapsamında Türkiye'ye gelen mübadiller de kimlik inşa sürecine aktif olarak katılmışlar ve Herzfeld'in belirttiği şekilde toplumsal hayatın içinde kendi yerel kimliklerini yeniden inşa etmişlerdir.

Nüfus mübadelesi kimlik algılamalarının yeniden kurgulanmasına ve "mübadil"[26], "mülteci", "yerli", "yerel" gibi yeni sosyal kategorilerin oluşmasına katkıda bulundu. Türkiye'den Yunanistan'a giden Ortodoks Rumlar kendilerini

[23] Benedict Anderson, *Imagined Communities* (Londra: Verso 1991), s. 36.
[24] Michael Herzfeld, *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-State* (New York and London: Routledge, 2005), s. 3-4. Ayrıca bkz. Homi K. Bhabha (der.), *Nation and Narration* (London, New York: Routledge, 1990).
[25] Amy Mills, *Hafızanın Sokakları: İstanbul'da Peyzaj, Hoşgörü ve Ulusal Kimlik* (çev. Cem Soydemir) (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2014), s. 42-44.
[26] Mübadil, mübadele olunmuş, başkasının yerine getirilmiş, bir şeye bedel tutulmuş anlamına gelir. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat: Eski ve Yeni Harflerle* (Ankara: Aydın Kitabevi, 1993).

mülteci olarak tanımlarken, Yunanistan'dan Türkiye'ye gelenler kendilerini mübadil olarak tanımladılar. Bunun nedeni, Türkiye'ye gelen göçmenlerin çok büyük bir bölümünün Lozan Antlaşması imzalandıktan sonra belli bir denetim altında Türkiye'ye gelmiş olmasıdır.[27] Kimlik algılamalarının yeniden kurgulanmasında yukarıdan aşağıya dayatılan bu hegemonik süreçlerin rolü de bulunmaktadır. Ancak bu kimliklerin yeniden üretilmesinde toplumsal hayat, kişisel deneyimler, gündelik pratikler ve toplumsal-mekânsal süreçler de yer tutmaktadır.

İnsanların kendilerini tanımlarken "etnisite" veya "milliyet"e dayalı kategorileri kullanmaları, ulus-devletin ve milliyetçiliğin oluşum sürecinde ortaya çıkmıştır. Fakat insanların kendilerini tanımlamalarının birçok yolu vardır. Bunlar, töre ve din kadar geçim kaynakları, ekonomik statü ve evlilik bağlarına dayanabileceği gibi,[28] doğulan ev, eski mahalle, bahçedeki zeytin veya portakal ağaçları gibi, başka bir deyişle din, dil ve etnisiteyle özdeşleştirilmeyen ve insanları birleştiren ve kendilerini tanımlamalarını sağlayan kategoriler de olabilmektedirler. O halde, Ammy Mills'in dile getirdiği gibi, "devlet milliyetçi ideolojiyi üretmede ne denli güçlü olursa olsun, insanların bunu kendi aralarında çözümleme şekilleri değişken ve tahmin edilemezdir; bireysel kimlikler çeşitlilik gösterir,…bireyler ulusla ilişkili olarak birden fazla kimliğe sahip olabilir".[29] Başka bir deyişle, devletin inşa ettiği ulusal kimlikle, insanların kendileri tanımlama biçimleri birbirinden farklıdır. Burada unutulmaması gereken nokta, kimliklerin ve bireysel aidiyetlerin durağan yapılar olmadığı, sürekli yeniden üretilen ve inşa edilen pratikler olduğudur. Mübadele kapsamında Türkiye'ye gelen Giritli Müslümanların kimliklerini ve aidiyetlerini yeniden inşa ettikleri aşikârdır. Kısacası, yönetici elitler, Giritli mübadilleri Türk ulusal kimliğine dahil etmek için çeşitli pratikler uygularken, Giritli Müslümanlar ise Giritli kimliğini yeniden üretmişlerdir.

[27] Elif Yılmaz, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Ayvalık", (İstanbul: Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006), s. 126.
[28] Karakasidou: *Buğday Tarlaları Kan Tepeleri*, s. 172.
[29] Mills: *Hafızanın Sokakları*, s. 45.

Giritli Müslümanlar ve Nüfus Mübadelesi

Hiç kuşkusuz, nüfus mübadelesinden en çok etkilenen coğrafyalardan biri Girit Adası'dır. 1897 Girit İsyanı'nından sonra Girit'te muhtariyet idaresi kuruldu ve Kasım 1898'de Osmanlı askerleri adayı terk ettiler. Ada, Balkan Savaşları'ndan sonra Yunanistan'la birleşti.[30] Bu süreçte birçok Giritli Müslüman, Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bölgelerine göç etmek durumunda kaldı. Ancak burada unutulmaması gereken nokta, 1923 yılına kadar önemli denilebilecek bir sayıda Müslüman cemaatin Girit'teki varlığını sürdürmüş olmasıdır.

1897 yılında adadaki Müslümanların nüfusu 70.000'di. Müslüman nüfus, toplam 300.000 olan nüfusun % 23'ünü oluşturmaktaydı. 1900'de yapılan nüfus sayımı, Müslümanların sayısında azalma olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sayıma göre, adanın toplam nüfusu, 303.553 idi. Bu toplam içinde Müslümanlar, 33.496 (%11), Hıristiyanlar, 269.319 (% 88) ve Yahudiler 728 kişiydi (%1). 1900 ile 1908 arasında Müslüman nüfusta meydana gelen hızlı azalma yavaşladı ve bir sonraki yıl nüfus 37.000 oldu. 1911 nüfus sayımına göre, Müslüman nüfus, devam eden göç neticesinde tekrar 27.852'ye düştü.[31] Mübadele kapsamında Kandiye'den 13.975 ve Hanya'dan 8.837 Giritli Müslüman Anadolu'ya gelmiş ve Ayvalık, Edremit, Mersin ve civarına yerleştirildi.[32]

19. yüzyıl boyunca patlak veren isyanlar ve tırmanan şiddet, adanın tamamına yayılınca birçok Giritli Müslüman da evlerini ve topraklarını terk etmek durumunda kaldı. Bazıları ise adada kalmayı tercih ettiler. Örneğin, 28 Ağustos 1922 tarihinde Giritli Müslüman Hüseyin Haniotakis, Yannousi'nin verimli topraklarının dört yıl müddetle Resmo Cemaat-i İslamiye İdaresi tarafından kendisine kiraya verilmiş olmasından oldukça memnundu. Ancak Hüseyin Haniotakis, bundan yalnızca on gün sonra Anadolu'da Yunan ordusunun Türk

[30] Pınar Şenışık, *The Transformation of Ottoman Crete: Revolts, Politics and Identity in the Late Nineteenth Century* (London, New York: I.B. Tauris, 2011), s. 66.
[31] A.g.e., s. 230.
[32] Ayşe Nükhet Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000), s. 268.

ordusu tarafından yenileceğini ve 24 Temmuz 1923'de Yunanistan ile Türkiye arasında Lozan Antlaşması'nın imzalanacağını ve yapılan antlaşmaya göre Giritli Müslümanların adayı terk edeceklerini bilmiyordu. Elbette ki Hüseyin Haniotakis'in durumu istisnai değildir. Aksine değişen ve dönüşen bir coğrafyada, Giritli Müslümanların hepsi aynı hislere veya çıkarlara sahip değillerdi.[33]

1923 Türk-Yunan nüfus mübadelesinin mübadilleri, geleneksel çalışmalarda savunulduğu gibi yani "ulus-devletin uygulamaları karşısında pasif aktörler" değillerdi.[34] Kısacası, mübadillerin "pasif aktörler" olduğunu iddia eden geleneksel literatürden farklı olarak, bu makale onların iskân sürecinde aktif rol oynadıklarını öne sürmektedir. Bunu, Giritli mübadillerin merkezi iktidara ve yerel yöneticilere göndermiş oldukları dilekçelerden yola çıkarak örneklendirecektir.[35] Bu makalede, Giritli mübadiller tarafından gönderilen dilekçeler dikkate alınmıştır. Bunların incelenmesiyle, dilekçe sahiplerinin şikâyet ve taleplerini nasıl aktif bir şekilde ilettiklerini göstermek ve devlet-toplum ilişkisinin farklı açılarını ortaya koymak mümkündür. Bu dilekçeler, "madun konuşamaz" (*subaltern cannot speak*) biçimindeki yaklaşımın aksine, göçmenler ulus-devletin gözetleme ve denetim altına alma yönündeki pratikleri karşısında "pasif aktörler" olmadığını kanıtlamaktadır.[36]

"Türklüğün" Tanımı

[33] Elektra Kostopoulou, "The Art of Being Replaced: The Last of the Cretan Muslims Between the Empire and the Nation-State", Jorgen Nielsen (der.), *Religion, Ethnicity and Contested Nationhood in the Former Ottoman Space* içinde (Leiden: Brill, 2012), s. 129-130.

[34] Yıldırım: s. 21.

[35] Unutulmaması gereken nokta, merkez hükümete veya yerel yöneticilere dilekçe yazma pratiğinin yalnızca erken Cumhuriyet dönemine özgü bir pratik olmadığıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan ahali farklı konulardaki şikâyetlerini ve taleplerini dile getirmek üzere sıklıkla merkez hükümete dilekçe göndermekteydi. Dolayısıyla dilekçe yazımı Osmanlı İmparatorluğu'nda yaygın ve bürokrasinin kurumsallaşmış pratiklerinden biri olarak değerlendirilebilir. Bkz. Rhoads Murphey, "Continuity and Discontinuity in Ottoman Administrative Theory and Practice during the Late Seventeenth Century", *Poetics Today*, Vol.1, No. 4 (1993), s. 419-443; Yuval Ben-Basat, *Petitioning the Sultan: Politics and Justice in Late Ottoman Palestine* (London, New York: I.B.Tauris, 2013); Nilay Özok Gündoğan, "A 'Peripheral' Approach to the 1908 Revolution in the Ottoman Empire: Land Disputes in Peasant Petitions in Post-Revolutionary Diyarbekir", Joost Jongerden and Jelle Verheij (der.), *Social Relations in Ottoman Diyarbekir*, *1870-1915* içinde (Leiden: Brill, 2012), s. 179-215; Yiğit Akın, "Reconsidering State, Party, and Society in Early Republican Turkey: Politics of Petitioning", *International Journal of Middle East Studies*, 39 (2007), s. 435-457.

[36] Gündoğan: "A 'Peripheral' Approach to the 1908 Revolution in the Ottoman Empire", s. 198.

Nüfus mübadelesiyle Anadolu'ya gelmiş olan Müslüman nüfus, kendi içinde çeşitlilik sergiliyordu. Lozan müzakerelerinde mübadeleye tabi tutulan nüfusun tespitinde ana ölçüt dindi. Dinin ana ölçüt olarak belirlenmesinde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "millet sistemi" ve Ziya Gökalp'in ulus ve milliyetçilik anlayışının etkili olduğu iddia edilmektedir. Gökalp, Türklüğü tanımlarken dil ve kültürün önemine işaret ederken dine de önemli bir rol atfeder. Zira Gökalp'e göre din, ortak kültürün oluşumunda önemli bir faktördür.[37] Mübadele sonrası her iki ülkenin nüfusu, dinsel açıdan türdeşken, etnik ve kültürel özellikleri açısından türdeşliklerinden söz etmek mümkün değildir. Özellikle Boşnak, Arnavut, Pomak ve Roman göçmenlerin yerleştirildikleri yerleri ve yerli nüfus içindeki oranlarını tespite yönelik düzenlenen ve ilgili vilayetlerden istenen nüfus cetvellerinde[38] Türk dili ve kültürüne tabi görülmeyen ve güvenlik açısından "sakıncalı" bu toplulukların dağılımının denetlenmesi göze çarpmaktadır. Ayrıca 1923 ve 1924 yılları arasında, Boşnak, Arnavut ve Pomaklar, Batı Anadolu, Trakya ve Doğu Anadolu gibi hassas sayılan sınır bölgelerinden iç bölgelere gönderildiler. Girit'ten gelen göçmenlerin büyük bir bölümü Yunanca konuştuklarından dolayı hem yönetici elit hem de yerel halkın bazı ayrımcı söylem ve uygulamalara maruz kaldılar.[39]

Büyük Millet Meclisi kürsüsünden Türk-Yunan nüfus mübadelesinin dini bir temelde yapılmış olduğu, mübadillerin etnik ve dilsel çeşitliliğinin denetim altında tutulması gerekliliği ile bu nüfusun Türk karakteri sıklıkla dile getiriliyordu. Örneğin, İzmir Mebusu Mahmut Celâl Bey, bir konuşmasında meclise şöyle seslendi:

> Beynelmilel mübadele muahedenamesinde Türk-Yunanistan tabiiyetinde bulunan Müslüman dininde olanların mübadelesi ve Türkiye'de Türk Ortodoks dininde bulunanların mübadelesi esası tekarrür etmiştir. Bunun da o celseye ait zabıtları tetkik olunduğu zaman görülür ki: Müslüman dininde bulunan Yunan tebaasından maksadımız Türk olanlardır ve sarih

[37] Aktar: "'Turkification' Policies in the Early Republican Era", s. 31.
[38] Örneğin bkz. CA 272 00 12 41-12 15.11.1923.
[39] Gürboğa: "1923 Nüfus Mübadelesi ve Mübadil Romanlara Yönelik İskân ve Denetim Politikaları", s. 39.

> olarak izah edilmiştir ve bu da muhterem Rıza Nur beyefendinin ifadeleri ile ve mösyö Montanyan'ın ifadeleri ile teyit olunur.[40]

Mahmut Celâl Bey konuşmasında ayrıca, Giritlilerin iskânı hususunda şunları dile getirmişti:

> Beynelmilel muahede ahkâmına tevfikan evet efendiler bunların içerisinde bir kısım vardır ki Türkçe konuşmuyorlar ve ezcümle Giritliler. Giritlilerin içinde çok samimî bildiklerim, dostlarım vardır. Kendilerini çok yakından tanıdığımı iddia edebilirim. Bunlar Rumca konuştuklarına rağmen hatta aileleri içerisinde tek bir kelime bile Türkçe konuşmasını bilmediklerine rağmen hemen diyebilirim ki Yunanlılara düşmandırlar.[41]

Lozan Konferansı tamamlanmadan bir hafta önce yani 17 Temmuz 1923'te göçmenlerin kabulü ve iskân bölgelerine nakli için gerekli olan süre ve koşullar, ilgili komisyonların görevleri ve diğer idari konular, 32 maddeden oluşan "Encümen-i Vükela Karar-ı Aliyesine Tevfiken Tadilen Tanzim Olunan Talimatname" adlı ilk ayrıntılı protokol ile tanımlandı. Bu protokol, göçmenlerin geldikleri bölgenin iklimin özellikleri, sahip oldukları meslekler ve yetenekleri vb. hususları içeriyordu.[42] Protokolün on yedinci maddesinde, "Türk mübadillere" hükümetten herhangi bir talepte bulunmamak şartıyla kendi imkânlarıyla yerleşmek istedikleri bölgeye karar verme hakkını tanınmakta, on sekizinci maddesi ise, "gayri Türk" mübadillerin hükümetin göstereceği yerlerde iskânı kabule mecbur olduklarını belirtiliyordu.[43] Yukarıda da belirtildiği gibi, Türkiye'ye gelenler ile Yunanistan'a gidenler, din açısından türdeş olmakla birlikte, etnik köken, dil ve kültür açısından önemli farklılıklara sahiptiler. Örneğin, Türkiye'ye Rumca, Arnavutça, Bulgarca, Ladino, Ulah, Slav ve Roman dilleri konuşan çeşitli Müslüman topluluklar, Yunanistan'a ise Türkçe konuşan Rum ve Niğde, Nevşehir, Kayseri, Konya ve civarında yaşayan ve anadilleri Türkçe olan Rum Ortodokslar göç etmişti.[44]

---

[40] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt: 10, İçtima: 2, 5.11.1341, s. 53.
[41] A.g..e., s. 53.
[42] Yıldırım: *Diplomasi ve Göç*, s. 236.
[43] Gürboğa: "1923 Nüfus Mübadelesi ve Mübadil Romanlara Yönelik İskân ve Denetim Politikaları", s. 37.
[44] A.g.m., s. 36.

Ancak bu noktada, 1920'li yıllarda yönetici elitlerin Türklüğü nasıl tanımladıklarını anlamak da önemlidir. Soner Çağaptay, erken Cumhuriyet dönemi üzerine çalışan bazı tarihçilerin, bu dönemdeki milliyetçiliğin ulusu tanımlarken teritoryal tanım geliştirdiklerini iddia eder. Bazı tarihçiler ise, Türklüğün her şeyden önce İslamiyetle tanımlandığını öne sürdüler. 1920'li yıllar boyunca, yönetici elitin, ulusun daha çok teritoryal tanımına vurgu yaptıklarını söylemek mümkündür. 1924 Anayasası'nın 88. maddesinde "Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle Türk ıtlak olunur" şeklinde bir ifade bulunmaktadır.[45] Bu dönemde Türklüğün bir başka tanımı ise diniydi. Bu tanım, Osmanlı "millet sistemi"nin etkisiyle, ülkedeki tüm Müslümanları Türk olarak kabul ediyordu. Bir diğeri ise, etno-dinseldi. Bu tanıma göre, yalnızca etnik olarak Türk olan kişiler, Türk olarak addediliyorlardı. Bu tanımdaki bir diğer husus ise, nüfusun gayri Türk Müslümanlar ve gayri Müslimler olarak iki farklı kategoriye ayrılmasıdır.[46]

Mübadillerin İskânı

13 Ekim 1923 tarihinde, göçmenlerinin iskân edilecekleri yerlerin belirlenmesi ve iskân edilmeleri amacıyla Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti kuruldu.[47] Vekâlet, daha önceden yapılan çalışmaları da dikkate alarak, göçmenlerin yerleştirilecekleri bölgelerin sayısını on olarak belirledi. Göçmenleri, yaptıkları işlere göre tütüncü, çiftçi, bağcı, zeytinci olarak sınıflandırdı.[48] Bu minvalde, göçmenlerin kategorilere ayrılması ve sınıflandırmaya tabi tutulması, hem tek parti rejiminin nüfus üzerinde uyguladığı gözetleme pratikleri hem de yönetici elitin yönetim zihniyetini göstermesi açısından önemlidir.

---

[45] Soner Çağaptay, "Kemalist Dönemde Göç ve İskân Politikaları: Türk Kimliği Üzerine Bir Çalışma", *Toplum ve Bilim*, No. 93 (Yaz 2002), s. 220; "Türklüğün" nasıl tanımlandığına dair bkz. Soner Çağaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?* (London and New York: Routledge, 2006), s. 56-57. Ayrıca bkz. Ahmet Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene: Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001); Başak İnce, *Citizenship and Identity in Turkey: From Atatürk's Republic to the Present Day* (London: I.B.Tauris, 2012).

[46] Çağaptay: "Kemalist Dönemde Göç ve İskân Politikaları: Türk Kimliği Üzerine Bir Çalışma", s. 237.

[47] Arı: *Büyük Mübadele*, s. 33.

[48] Yıldırım: *Diplomasi ve Göç*, s. 237.

Resmi istatistiklere göre, Yunanistan'dan getirilen toplam göçmen sayısı 456.720 idi.[49] Mübadiller, Mübadele İmar ve İskân Vekâleti'nin yerel bürolarına vardıklarında, ellerinde geldikleri yerlerdeki Karma Komisyon bürolarının verdiği tasarruf senetleri bulunuyordu. Bu senetlerin olmaması durumunda ise, aile fertlerinin sayısı ve geride bıraktıkları mallarla ilgili ayrıntılı bilgiler içeren bir tasfiye talebnamesinin İstanbul'daki Karma Komisyon bürolarından alınması gerekiyordu. Aile reisi, Vekâlete geldiğinde, talebname ile tapu senedini, geride bırakmış oldukları mallara değer biçen Takdir Kıymet Komisyonu'na gösteriyordu.[50] Sonra bu belgeler bir diğer komisyon olan Tefviz[51] Komisyonu'na gönderiliyordu. Komisyon, aileye geride bıraktıkları malların yüzde 17.5'ine (1924'te % 20'ye çıkarılmıştır) karşılık gelecek şekilde, terk edilmiş Rum emvâl-i metrukesini (Rumların terk ettiği mallar) veriyordu. Tüm bunların sonucunda, göçmenler kayıtlarının yapıldığı şehirlerin merkezine veya çeperine yerleştiriliyorlardı. Şehir merkezine yerleşecek olan aile reislerine, Rum emvâl-i metrukesinden ev ve işyerleri, kırsal alana yerleşecek olanlara ise terk edilmiş tarlalar veriliyordu. Kısacası, Türkiye'ye gelen mübadiller, hem şehir merkezlerinde hem de kırsal alanlara yerleşitildiler ve yaşadıkları bölgelerdeki ev, işyeri ve arazilerden yararlandılar.[52]

Gelen mübadillerin iskânında en önemli sorun, terk edilmiş mülklerin durumuydu. Rum ve Ermeni emvâl-i metrukesi, mübadillerin gelişinden önce, çeşitli kişiler tarafından işgal edilmişti. Rum emvâl-i metrukesine el koyanlar harikzedeler (Türk-Yunan Savaşı sırasında evleri yananlar), önceleri Yunan

[49] Arı: *Büyük Mübadele*, s. 92.
[50] Yıldırım: *Diplomasi ve Göç*, s. 242.
[51] Osmanlı döneminde tefviz, rakabesi devlette kalmak şartıyla, tasarruf hakkının bir bedel karşılığında ve müddetsiz olarak devletçe şahıslara ve kişilere devrilmesidir. Nüfus mübadelesinde, kendilerine Muhtelit Mübadele Komisyonu'nca tasfiye talepnamesi verilmiş olan mübadiller istihkaklı mübadil kabul edilir. İskân-ı adi derecesinde verilen mallar mübadillerin eski hayat şartlarını iade hususunda yeterli olmadığından bu durumu gidermek için Yunanistan'da terk ettikleri mallarına karşılık kendilerine Türkiye'de taşınmaz mal verilmesini talep etme hakkı tanındı. Bu şekilde mallarına karşılık verilmesine tefviz denir. İpek: *Mübadele ve Samsun*, s. 134-135. Tefviz hakları konusundaki ayrıntılar için bkz. Ellinor Morack, "Refugees, Locals and 'the' State: Property compensation in the Province of İzmir Following the Greco-Turkish Population Exchange of 1923", *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, Vol. 2, No. 1 (Bahar 2015), s. 147-166.
[52] Arı: *Büyük Mübadele*, s. 115.

işgalindeki bölgelerden İzmir'e göç edenler (felaketzedeler), ordu mensupları ve askerlerden oluşuyordu. Ayrıca mübadele kapsamında olmayan göçmenler de, Rum emvâl-i metrukesine el koymuşlardı. Pek çok sayıda göçmenin Türkiye'ye yığılması, göçmenlerin yerleştirilmesini zorlaştırıyordu. Burada en önemli faktörlerden biri, Rum emvâl-i metrukesinin bütünüyle fuzuli işgallerden arındırılmamış olmasıydı. Ayrıca mübadillere yerleşim bölgelerinde dağıtılacak taşınmaz malların yetersiz kalmasıydı. Bu nedenle, bir bölgeye gönderilen göçmenlerin, oradaki terk edilmiş malların yetersizliği yüzünden başka bir yerleşim bölgesine gönderilmesi durumuyla karşı karşıya kalınmaktaydı. Örneğin, birçok tütüncü ailesi, dağlık bölgelere, serbest meslek sahipleri ise köylere yerleştiriliyordu. Kırsal kökenli bir aile, bir şehrin terk edilmiş bir evine, zeytincilikle uğraşan bir aile ise zeytin yetiştirme imkânı bulunmayan başka bir yere iskân ettiriliyordu.[53]

Yeni Sosyo-Ekonomik Dinamikler ve Kutuplaşmalar

Nüfus mübadelesi, Anadolu'nun demografisinde ve mülkiyet ilişkilerinde bir altüst oluşu yaşatırken aynı zamanda toplumsal ilişkileri, önemli ölçüde etkilemişti. Çoğu kentli mübadil, iskân edildikleri bölgelere gittiklerinde, yaşayacakları evlerin yerli halk tarafından işgal edildiğini veya evlerin durumunun çok kötü olduğunu düşünüyorlardı.

Yerli halkın, mübadillere verilen mülkleri işgal etmesi hem mübadillerle yerli nüfus arasında sürekli bir sürtüşmeyi hem de evsiz göçmenlerin ortaya çıkmasına neden oluyordu. Evsiz göçmenler, kendilerine verilen mallar üzerindeki haklarından vazgeçmek ve başka bir yerde ev kiralamak zorunda kalıyorlardı.[54] Mübadele sürecinde ortaya çıkan bu yerli-göçmen ayrışması, ağırlıklı olarak mülkiyet ilişkilerine dayanan ekonomik nedenlerden dolayıydı.

Savaştan yeni çıkmış olan yerli halk ile mübadiller arasında yaşanan anlaşmazlığın nedenlerinden biri de, Nüfus Mübadelesi Protokolü gereği geride bıraktıkları taşınmazlar karşılığında Yunanistan'dan gelen mübadillere

[53] A.g.e., s. 110.
[54] Yıldırım: *Diplomasi ve Göç*, s. 243-244.

Anadolu'dan bazı malların verilmiş olmasıydı. Öte yandan, mübadele kapsamında Anadolu'dan ayrılan 150.000 kadar Rum'un, Batı Anadolu'da sahip olduğu verimli topraklar Müslüman toprak sahiplerinin eline geçmişti. Toprağın bir kısmı ise Balkanlar'dan ve Rusya'dan gelen göçmenlere dağıtılmış, merkezi iktidarla yakın ilişkide olan eşraf da büyük ölçüde toprak sahibi olmuştu.[55]

Mülkiyet ve üretim ilişkilerinin kökten dönüşüme uğradığı bu dönemde yerli nüfus, mübadilleri tehdit olarak görüyordu. Bu nedenle, Ayvalık gibi bölgelerde özelikle de zeytinliklerin dağıtımıyla ilgili büyük sorunlar yaşanıyordu. Bazı mübadiller, önceden sahip oldukları malların karşılığını alamıyorlardı. Bazıları ise haksız servet ediniyorlardı. Bir arşiv belgesine göre, mübadiller devlet tarafından ayrıcalıklı muamele görüyorlardı ve bunun sonucunda yerli halk "mağdur" duruma düşüyordu. En azından böyle bir algı ortaya çıkmıştı.

Belgenin detaylarına gelince: Kuşadası Halk Fırkası mutemedi Selçuk ve Çirkince ahalisi adına Maliye Vekâleti'ne bir rapor göndermişti. İzmir Defterdarlığı'ndan gönderilen müfettiş raporuna göre, Selçuk ve Çirkince ahalisinden olan ve mübadeleye tabi olan Rumlardan kalan bahçelerin bir bölümü, bu bölgede iskân edilmiş olan zengin birkaç mübadile verilmişti. Bu durumdan şikâyetçi olan yerli halk, kasaba halkından pek çok kişinin bu nedenle işsiz kaldığından şikâyet ediyordu. Rapordaki detaylardan taleplerinin, halkın geçim kaynakları olan bu bahçelerden mübadillerin uzaklaştırılması ve bahçelerin müzayede yoluyla satılması yönünde olduğunuz görürüz.[56] Mübadele İmar ve İskân Komisyonu yerli halkın ileri sürdüğü gerekçeleri haklı bulmadı çünkü mübadillerin tazminat hakkı bulunuyordu ve bu da çok azdı. Bu nedenle de verilen bu toprakların başkalarına satılması söz konusu değildi. Bu belgeden ayrıca, Maliye Vekâleti'nin bahçelerin müzayede yoluyla satılmasına sıcak baktığını fakat Dâhiliye Vekâleti'nin mübadillerin isteklerinin giderilmesine öncelik verdiğini görmekteyiz.[57]

[55] Yılmaz: "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Ayvalık", s. 105.
[56] CA 272 00 12 110-7 28.12.1926.
[57] Morack:"Refugees, Locals and 'the' State: Property compensation in the Province of İzmir Following the Greco-Turkish Population Exchange of 1923", s. 157.

Yaşanmakta olan çatışmalar hem ekonomik, hem mülkiyet hem de kültürel temelliydi. Yerli halkın gözünde mübadiller, ana akım Müslüman geleneğinden ve Türk dilinden sapmışlardı. Bu bakış açısı, kültürel farklılıkları belirgin hale getiriyordu.[58] Daha da önemlisi, Türk Hükümeti'nin ülkede etnik ve dilsel türdeşliğin sağlanması yönündeki politikaları hem yerel düzeyde hem de toplumsal ilişkiler bağlamında etkiliydi. Şöyle ki, yerli halk, Türkçe konuşmayan veya farklı kültürel pratikleri bulunan mübadillere karşı dışlayıcı ve ayrımcı bir söylem kullanıyordu. Örneğin, Giritli mübadillerin büyük bölümünün Yunanca konuşuyor olması, hem yerli halk hem de diğer göçmenler tarafından pek de hoş karşılanmıyordu. Bu nedenle Giritliler, "yarım gavur", "gavur tohumu" gibi aşağılayıcı ifadelere maruz kalıyorlardı.[59]

Mübadele kapsamında Girit'ten Türkiye'ye gelenler, kendilerini "Giritli" olarak tanımlıyorlardı. Giritli olmayı, ortak bölgesel ya da kültürel kimlik duygusunun bir göstergesi olarak kullanıyorlardı. Bu bağlamda, Giritli kimliği onları yalnızca yerel halktan ayıran bir kendini tanımlama biçimi olarak değil, aynı zamanda diğer mübadil ve göçmenlerden ayıran bir kategori olarak anlaşılmalıdır. Mübadele kapsamında Girit'ten Türkiye'ye gelen birinci nesil Giritli Müslümanların kendilerini her şeyden önce "Giritli" olarak tanımlamaları ve bununla gurur duymaları, Giritli kimliğinin her türlü etnik atfın ötesine geçiriyor ve ortak bir aidiyet duygusunu da yaratıyordu. Giritli kimliği, gelinen yere[60] yani Girit Adası'na duyulan aidiyetle muhafaza ediliyordu. Kısacası,

---

[58] E. Tutku Vardağlı, "Birinci Kuşak Mübadillerin Siyasal Katılım Stratejileri Üzerine Bir Deneme", *Toplumsal Tarih*, No. 190 (Ekim 2009), s. 88.

[59] Müfide Pekin, "Twisted Memories of a Lost Homeland: The Turkish Cretan Community of Turkey", http://www.mubadele.org/ingilizce/en_mufidepekin_twistedmemories.htm; Sophia Koufopoulou, "Muslim Cretans in Turkey: The Reformulation of Ethnic Identity in an Aegean Community", içinde Renée Hirschon (der.), *Crossing the Aegean*; s. 209-220. Biray Kırlı, "From Ottoman Empire to Turkish Nation-State: Reconfiguring Spaces and Geo-Bodies", (New York: Yayınlanmamış Doktora Tezi, Binghamton University, 2002). 1930'lu yıllarda "Vatandaş Türkçe Konuş!" kampanyasından Giritli Müslümanların da etkilendiği bilinmektedir. Bkz. Çağaptay: *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey*; Rıfat Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni, 1923-1945* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001).

[60] Coğrafi kökene ve yere dayalı aidiyetler ve kendini tanımlama biçimleri için bkz. Iğsız: "Documenting the Past and Publicizing Personal Stories" ve Aslı Iğsız, "Polypony and Geographic Kinship in Anatolia: Framing the Greek Turkish Population Exchange", Esra Özyürek (der.), *The Politics of Public Memory in Turkey* içinde (Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2007), s. 162-190.

mübadele kapsamında Türkiye'ye getirilen Giritli Müslümanlar aidiyetlerini, Girit'le ve Türkiye'de yerleştikleri bölgelerle kurdukları ilişki aracılığıyla ve her defasında da bu kimliği yeniden üretiyorlardı.

Yerli-mübadil çatışmasının yanı sıra mübadillerin kendi aralarında da çeşitli rekabetler ve çatışmalar söz konusuydu. Örneğin, Ayvalık'ta iskân edilen Giritli mübadiller ile Midilli'den gelen mübadiller çatışıyorlardı. Midillili mübadiller, Ayvalık'a Giritlilerden bir yıl önce gelmeye başlamış ve en güzel evleri ve zeytinlikleri almışlardı. Giritlilerle yaşadıkları çatışmalar hem ekonomik hem de kültürel kaynaklıydı. Giritliler, Adalıların (Midillililerin) iyi yemek pişirmediklerini ve köylü olduklarını söyleyerek onlardan farklı olduklarını göstermek istiyorlardı. Giritlilerin Yunanca konuşmaları, Rum adetlerini devam ettirmeleri, siyah kıyafetler giymeleri Midillili mübadiller tarafından yadırganıyor ve kuşkuyla karşılanıyordu.[61] Başka bölgelerde de mübadiller birbiriyle çatışıyorlardı. Çanakkale Valisi'nin İmar ve İskân Vekâleti'ne gönderdiği rapora göre, Ayvacık kazasına bağlı Küçükkuyu nahiyesinde iki farklı bölgeden yani Midilli ve Girit'ten gelen göçmenler bulunuyordu. Daha önce geldikleri için Midilli'den gelenlerin daha iyi evlere, Giritli göçmenlerin ise harap durumdaki evlere yerleştirilmiş oldukları anlaşılmaktadır. Giritlilerin çoğu, devlet tarafından "ta'mîrât-ı cü'ziyye" olarak gönderilen parayla ancak birer odalarını tamir edebildikleri evlere yerleştirildiler. Giritli Müslümanların büyük bir bölümünün Küçükkuyu'da iskân edilmeyi talep ettikleri ve bunların köylere gitmek istemedikleri anlaşılmaktadır. Küçükkuyu'da fazla ev olmadığından dolayı birden fazla ailenin aynı evi paylaşmayı tercih etikleri de bu raporda belirtilmektedir.[62]

Mübadillerin İskânı Sırasında Çıkan Sorunların Meclis'e Yansıması

Birçok mübadil, meslek ve sanatlarına uygun olmayan bölgelere yerleştiriliyorlardı. Bundan dolayı, Büyük Millet Meclisi'ndeki bazı mebuslar, hükümeti ve Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'ni sert bir dille eleştiriyorlardı. Örneğin, Sivas Mebusu Halis Turgut Bey, Meclis'te yaptığı konuşmasında,

[61] Yılmaz: "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Ayvalık", s. 168-170.
[62] CA 272 00 11 96-14 6.10.1924.

Sivas'a sevk edilen göçmenlerin Yunanistan'ın Kayalar bölgesinden olduğunu ve göçmenlerin iskânı sırasında bunların çiftçi olanlarının kasabalara, ticaret ve sanayiyle uğraşanlarının ise zorla köylere sevk edildiğini söyledi. Halis Turgut Bey ayrıca, Sivas'ın Ayş nahiyesine sevk edilen göçmenlerin "Orada arazi yoktur. Biz orada geçinemeyeceğiz" diyerek itirazda bulunduklarına fakat hükümetten ret yanıtı aldıklarına dikkat çekti. Bu bölgenin daha önceki sakinleri olan Rumların taşçı olduklarını, dolayısıyla tarıma uygun olmayan bir bölgeye çiftçilikle uğraşan göçmenlerin sevk edilmesinin kabul edilemez olduğunu vurguladı. Sözlerine, şikâyette bulunan göçmenlerin "emre itaat etmediklerinden, iaşeleri kesilerek, hususiyle Gürün'de eski Hükümet konağına doldurularak aç ve sefil" bırakıldıklarını söyleyerek devam etti.[63] Bazı mebusların Giritlilerin Marmara Adaları'nda iskân edildikleri ve bu nedenle perişan olduklarına dair yapmış oldukları eleştirilere cevaben Bursa Mebusu Refet Bey de şöyle der: "Efendiler! ne yapılabilirdi? Girit halkını iskân etmek lâzım gelse başka ne düşünülebilirdi? Tabiîdir ki, adaların mukabili Marmara sevahili idi. Bahrisefit sevahili idi."[64]

Canik Mebusu Cavit Paşa da, Meclis'te yaptığı bir konuşmayla bölgesindeki şikâyetleri dillendirdi. Çiftçi olan Kayalar kazası göçmenlerinin Samsun'da bulunan Akdağ madenine sevk edildiklerini ifade etti. Ona göre göçmenler, kendilerine uygun olmayan bölgelere sevk edilmişlerdi. Bu durumun sorumlusu olan Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'ni ve Vekalet'te istihdam edilen memurları sorumlu tutuyordu. Bu vekâlette eskiden beri toplama ve kanun korkusu olmayan memurlar bulunduğunu söyleyerek bu savını güçlendirmeye çalıştı.

Kayseri Mebusu Ahmet Hilmi Bey de aynı hususa dikkat çekti. Kayseri gibi arazisi az fakat ticaretle geçinen bir yere sadece çiftçi göçmenlerin sevk edilmesini eleştirdi. Ona göre, hâlbuki Kayseri'ye Serez'den Drama'dan, Serdiçe'den gelenler yerleştirilebilirdi. Cavit Paşa gibi o da, bu durumda doğrudan

[63] *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt: 10, İçtima: 2, 5.11.1341, s. 35.
[64] A.g.e., s. 43.

doğruya vekâleti ile orada görevli memurları sorumlu tutuyor ve adaletsiz tutumlarından yakınıyordu.[65]

Öte yandan iskân konusunda ortaya çıkan bir diğer sorun da, bölünmüş köy, akrabalıklar ve ailelerdi. Bu, daha göçmenler vapurlara binerken ortaya çıkmış, yerleştirme esnasında da devam etmişti. Eleştirilere Bursa Mebusu Refet Bey cevap vermişti. Refet Bey, göçmenlerin kendilerine uygun olan yerlere yerleştirildiklerini, örneğin tütüncü olan Dramalılar'ın Anadolu'nun en iyi tütünün yetiştirildiği yerleri olan Samsun ve İzmir bölgesine sevk edildiklerini, Giritlilerin ise Marmara sahilleri ile Bahrisefid yani Akdeniz sahiline yerleştirildiklerini söyledi. İskân sırasında ailelerin dağıtıldığı, çocukların annelerinden, babaların ise oğullarından ayrıldığı yönündeki eleştirilere ise şöyle yanıt verir:

> Efendiler! [ailelerin] parçaya ayrılması şundan neşet ediyor;…Seyrisefain kumpanyalarıyla mukaveleler yaptığımız vakit bunların yani kumpanyaların tahsis ettikleri vapurların kudret-i istiabiyelerini İstanbul Liman Dairesine takdir ettiriyor. Farz ediniz ki, bir vapur bin muhacir alabilecektir, işte bunun üzerine alabilecektir, işte bunun üzerine biz bin kişiden fazla olarak tek bir kişi bile almadık. Meselâ dört yüz kişilik bir köy geldi. Diğer dört yüz kişilik bir köy daha geldi. Biz izdaham olmasın diye o dört yüz nüfusun yarısını aldık, İzmir'e getirdik. İkinci bir kafile ile köyün nısfı diğeri geldi. Meselâ evvelkiler Dikili'ye iskân edilmişti. Diğerleri de geldi. Bunları da İzmir vilâyetinin başka bir mahalline yerleştirdik. Hiç bir köyü bir yere tamamiyle iskân etmeye maddeten imkân yoktur. Ayrılmış köyler varsa nihayet belki zaruret neticesi olmuştur ve bu da bir kaç köyden ibarettir. Sonra babanın evlâttan ananın evlâttan ayrılması meselesine gelince, hakikaten bu vardır. Ve hem de binlercedir. Anadolu'da da böyledir. Rumeli'de de böyledir. Bizde köyler daima kızlarını başka bir köyden alırlar, bu adet her köyde vardır. Kız dışardan, erkek içerden olur. Bu bir adettir. Şimdi bu vaziyette gelin olarak gitmiş kızların, kadınların had ve hesabi yoktur. Şimdi bittabi bunlar geldikleri vakit peder ve validelerinden aryı olarak geldiler. Meselâ babası Samsun'a gönderildi. Kızı kocasıyla beraber İzmit'te iskân edildi.[66]

Hükümet, mübadilleri yerleştirmek amacıyla felaketzedeler tarafından işgal edilen evleri boşalttırıyordu. Boşaltma esnasında hükümetin subayları ve diğer memurları kollayan bir tavır içinde olduğu iddia edilmekteydi. Mübadiller geldikçe, felaketzedeler tarafından işgal edilmiş evlerin tahliyesi hızlandırıldı.

[65] A.g.e., s. 41.
[66] A.g.e., s. 44.

Ancak bir yandan tahliye işlemleri yapılıyor, diğer yandan ise terk edilmiş bazı evler ve taşınmazlar kiraya veriliyor ve bu yolla gelir elde edilmeye çalışılıyordu.[67] Bu koşullar altında, mübadilleri gönderildikleri iskân bölgelerinde tutmak göründüğü kadar kolay olmamıştır.

Mübadiller, çeşitli nedenlerden dolayı iskân edildikleri yerlerde zorlandılar. Büyük mali ve sosyal sıkıntılarla karşı karşıya kaldıklarından geçim ve yaşam koşullarının daha iyi olduğu yeni yerler aramaya başladılar. Bu durum, önemli bir iç göç dalgasına yol açtı. Bu iç göç olayının sebeplerinin başında göçmenlerin hoşnutsuzluğu geliyordu. Göçmenler, kendilerine verilen toprağı, iş imkânlarını ve taşınmaz türdeki diğer malları beğenmiyorlardı. O halde, iç göç dalgasının en önemli nedenlerinden birinin göçmenlerin içine düştükleri geçim sıkıntısı olduğunu söyleyebiliriz.

Bazı mübadillerin geldikleri yerlerdeki malk mülkleri veya genel olarak durumları daha iyiydi. Ayrıca evlerini terk etmek durumunda kalan insanların psikolojisi de beğenmeme şeklinde kendini göstermiş olabilir. Bazı mübadiller ise terk etmek zorunda kaldıkları toprakları, toplumsal çevreyi ve ilişkide oldukları insanları özlüyorlardı. Bu nedenle kendilerine sunulan olanaklardan vazgeçiyor ve Türkiye'nin başka bir bölgesine yerleştirilmiş olan göçmen akrabalarının ya da komşularının yanlarına göç ediyorlardı.[68] Bu durum iskânın sınırlandırması ihtiyacını doğurdu.

İç Göçün Sınırlandırılması ve 1926 İskân Kanunu

Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti, göçmenlerin yerleştirildikleri yerleri terk etmelerini engellemek amacıyla bir kez daha yerleştirilme haklarının bulunmadığını açıkladı. 1924 ve 1925 yıllarında bir dizi yasal düzenleme yapıldı ve bu çerçevede tüm mübadil, muhacir ve mültecilerin iskân bölgeleriyle ilgili sınırlamalar getirildi. Mübadillerin iç göçünü sınırlamak ve bir an önce üretime geçmeleri amacıyla 17 Ocak 1924 tarihli bir genelge yayınlanarak mübadillerin

[67] Arı: *Büyük Mübadele*, s. 117.
[68] A.g.e., s. 156.

hareketliliğini kontrol altına alan şartlar getirildi.[69] Bu genelgeye göre, 1913 yılından sonra Anadolu'ya göç eden fakat iskân edilmemiş olanlar, ulusal sınırların dışında kalan yerlerden gelen mülteciler, savaş ve işgal nedeniyle evleri yanan ve yıkılan istilazedeler, doğu vilayetleri göçmenlerinden sayıldılar. Bunlardan, kendi çabalarıyla geçimlerini sağlayamayacak kadar yoksul olanlarına, iskân hakkı verilmesi kabul edildi.[70]

Bu genelgenin sekizinci maddesinin A bendine göre, akrabalarının yanına gitmek isteyenler olursa onların gitmek istedikleri yerlerdeki akrabaları tespit edilecekti. B bendine göre ise akrabalarının yanına gitmek isteyenlerin iskân hakkından feragat etmeleri ve iskân hakkından feragat ettiklerine dair taahhüt senedi almaları gerekiyordu. Genelgenin dokuzuncu maddesinde savaş ve işgal gibi zorunlu durumlar dışında "mahalli iskânlarını hotbehot terkettikleri" anlaşılanların muhtaç dahi olsalar tekrar iskân edilemeyeceği belirtiliyordu.[71]

Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti 11 Aralık 1924'te lağvedilip, yetkileri Dâhiliye Vekâleti'ne devredildi. İskân yerlerini terke dair kapsamlı bir yasa 28 Ekim 1925 tarihinde çıkarıldı. 675 numaralı bu yasaya göre, "mahalli iskânlarını bilâmezuniyet tebdil eyleyen muhacir ve mültecilerle aşair hakkında kanun" ile Türkiye'ye gelen ve daha sonra gelecek olan mübadil, muhacir, mülteci ve aşiretler beş sene süresince kendilerine gösterilen iskân mahallerinde oturmaya mecbur tutuldu. İskân yerlerini değiştirmeleri Dâhiliye Vekâleti'nin iznine tabiydi. İskân yerlerini izinsiz terk edenler ise mahallerine iade olunacaklardı.[72]

Türkiye Cumhuriyeti'ne gelmiş ve gelecek olan muhacirler, mübadiller ve mültecilerin iskânlarında tatbik edilecek kanunları açık bir dille ifade eden, 31 Mayıs 1926'da 885 numaralı bir kanun yayımlanmıştır. Bu kanun, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk iskân kanunudur. Kanunun birinci maddesinde, Türkiye Cumhuriyeti'ne yalnız veya toplu olarak gelmek isteyenlerin iskân yerlerinin tespiti ve bu yerlere sevklerinin Dâhiliye Vekâleti'ne ait olduğu belirtilmiştir.

[69]Gürboğa: "1923 Nüfus Mübadelesi ve Mübadil Romanlara Yönelik İskân ve Denetim Politikaları", s. 41.
[70] Arı: *Büyük Mübadele*, s. 118.
[71] *İskân Tarihçesi* (İstanbul: Hamit Matbaası, 1932), s. 37.
[72] Arı: *Büyük Mübadele*, s. 156.

Kanunun ikinci maddesinde ise "Türk harsına dâhil olmayanlarla, sirayet devrindeki frengililer, cüzama müptela eşhas ve aileleri, ceraimi siyasiye ve askeriye müstesna olmak üzere cinayetle mahkûm olanlar, anarşistler, casuslar, çingeneler ve memleket haricine çıkarılmış olanlar kabul edilemezler" deniliyordu.[73]

Kanunun Millet Meclisi'ndeki müzakereleri sırasında mebuslar Türkiye'ye yapılacak göçlerin temelinde Türk harsının (kültür) yer alması konusunda anlaştılar. Burada kullanılan hars kavramı, Ziya Gökalp'in hars kavramından esinlenerek kullanılmıştır. Gökalp'e göre hars halkın geleneklerinden, örflerinden, sözlü ve yazılı edebiyatından, dilinden, müziğinden, dininden, ahlâkından, estetik ve ekonomik ürünlerinden oluşur. Hars, birlik ve dayanışma duygusunu güçlendirir. Ulus ise aynı harsta olan fertlerin bütünüdür. Dolayısıyla, Gökalp ulusu tanımlarken etnisiteyi göz ardı etmiş ve ortaklaşa değerlere vurgu yapmıştır.[74] Soner Çağaptay'ın da dediği gibi, 1926 İskân Kanunu'nda geçen "hars" kavramı, İslamı ve Türk dilini kapsadığı gibi, aynı zamanda Osmanlı Türk Müslümanlarının ortak geçmişine, değerlerine ve geleceğine atıfta bulunur. 1926 yılında çıkarılan bu kanun, ülkedeki nüfus hareketliliğini kontrol etmenin yanı sıra "gayri Türk" olanlarla, topluma entegre edilmesi zor olan bireyleri gözetleme altına almayı ve nüfusa dahil etmemeyi amaçlıyordu.

Giritli Mübadillerin Nüfus Hareketliliği

İç göçlerin çoğunlukla ekonomik nedenlere bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Arşiv belgelerine göre Giritli mübadiller, daha iyi iş imkânlarının bulunduğu yerlere veya akrabalarının yanına gitmek istiyorlardı. Örneğin, Girit Kandiye mübadillerinden ve yağcı olarak kendini tanımlayan Ahmed oğlu Hüseyin, Tarsus'tan Menemen Hamidiye Mahallesi'nde vefat etmiş olan kardeşi Halime Hanım'ın yaşadığı yerde iskân edilmeyi talep etmişti.[75] Benzer şekilde, Hanya

[73] *İskân Tarihçesi*, s. 76-77.
[74] Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), s. 63-70; Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2001), s. 35-60.
[75] CA 272 00 12 73-4 17.6.1925.

mübadillerinden Ali Ağa, Darıca'da bulunan çocuklarının yanına naklini istemişti.[76] Girit Kandiye mübadillerinden İskenderzâde Hüseyin Haki Efendi'nin de talebi Bodrum'da bulunan akrabalarının yanına gitmekti.[77]

Bir başka arşiv belgesi, Girit mübadillerinden Necib kızı Ayşe Hanım hakkındadır. Ayşe, Aksaray vilayetine bağlı Gelveri köyünde iskân edilmişti. Ancak eşi Behzat Emin'in beş ay önce vefat etmiş bu nedenle de üç aydır Niğde'deki eniştesi Mehmed oğlu Zekeriya'nın yanında ikamet ediyordu. Kocası öldükten sonra Gelveri'yle hiçbir alakası kalmadığını, ev ve emlak istemediğini söyleyerek merhameten Niğde'de iskânına izin verilmesini istiyordu.[78]

Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Hanya mübadillerinden Feyzizade Hüseyin Zeki, Salih Ağazade Mehmed ve Garibzade Mehmed Efendi, iskân edilmek üzere İzmir'e geldiklerini, ellerinden on bin altın liradan fazla senetleri olduğu halde on üç nüfus, dört odalı bir evde oturduklarını ve fakat oturmakta oldukları evden çıkarılmak üzere olduklarını belirtiyorlardı. Buna ilaveten, ellerinde bulunan nakitle, sabun fabrikası açtıklarını ve Avrupa'ya sabun ihraç ettiklerini ifade ederek bulundukları yerde neden kalmaları gerektiğini anlatmaya çalışıyorlardı. Şöyle diyorlardı: "şimdi bizi İstanbul'a göndermek istiyorlar. Emr-i âlîleri üzerine İzmir'de iskân edileceğimizden fabrika yapmış idik. Bizim bu kadar masarif ile yaptığımız fabrikayı İstanbul'a nakl etmek imkânı olmadığından on dört nüfuslu bir ailenin sefil olmaması için" İzmir'de bulunan İskân Müdüriyeti'ne tekrar talepte bulunulmasını istemişlerdi.[79] Mübadillerin "muhtâc-ı himâyet" ve "şâyân-ı merhamet" bir durumda olduklarına dair ifadelere de dilekçelerde rastlamak mümkündür. Girit mübadillerinden Zehra Hanım, babasının vefatı nedeniyle "bîkes" ve "muhtâc-ı himâyet" kaldığını belirterek Elaziz'de bulunan akrabasının yanına gitmek için talepte bulunmuştu.[80]

Yapılan müracaatlardan Giritli mübadillerin memleketlerinde bıraktıkları gayrimenkullere mukabil tefviz talebinde bulundukları görülmektedir. 26 Mayıs

[76] CA 272 00 12 74-34 29.6.1925.
[77] CA 272 00 12 85-25 12.12.1925.
[78] CA 272 00 12 88-15 18.2.1926.
[79] CA 272 00 12 152-10 15.3.1928.
[80] CA 272 00 12 130-8 9.7.1927.

1924 tarihinde Ankara vapuruyla Girit Kandiye'den gelmiş olan Ömer oğlu Hasan, geçici iskândan (*adiyen iskân*) feragat şartıyla, Girit'teki gayrimenkul mallarına mukabil akrabalarının yaşadığı Erdek'e tefvizini istiyordu. İstanbul Valisi'nden Dâhiliye Vekâleti'ne gönderilen raporda, Ömer oğlu Hasan'ın Erdek'te akrabalarının bulunduğu ve tefvizen iskânının mümkün olacağı belirtilmişti.[81]

Mübadiller, geçimlerini sağlayamadıklarını ve iskân muamelesi görmediklerini dilekçelerinde açıkça yazıyorlar ve başka yerlere göç etmelerine izin verilmesini istiyorlardı. Hanya mübadillerinden Halil Petraki, annesi, babası ve diğer akrabalarını Hanya'da bıraktığını ve eşiyle birlikte birinci mübadil kafilesiyle Ayvalık'ın Ali Bey nahiyesine geldiklerini söylüyordu. Orada bir yıl kadar ikâmet ettikten sonra yalnız kaldığını ve bu nedenle geçimini sağlayamadığını (*maîşetini temin edemeyerek*) ve hiçbir şekilde iskân edilmediğini, iki buçuk sene önce Çanakkale'nin Erenköy nahiyesinde iskân edilen babasının yanına giderek orada ikâmet ettiğini belirtiyordu. Söylediğine göre, Annesi, babası, amcaları, kardeşleri ve diğer akrabaları tamamen Çanakkale vilayetinde iskân edilmişlerdi. Kendisinin henüz Ayvalık'ta iskân edilmediği ve ayrıca akrabalarının yardımından yararlanmak ve elbirliğiyle çalışıp üretici konumuna gelmek üzere Çanakkale vilayetine bağlı Erenköy nahiyesine iskânını talep ediyordu.[82]

Bazı arşiv belgelerinde kanunların tam anlamıyla uygulanmadığına dair şikâyetlere rastlanmaktadır. Örneğin, Kandiye mübadillerinden Cafer bin Derviş üç kişilik ailesiyle birlikte Kandiye'den Bodrum'a gönderilmişti. Cafer dilekçesinde, Bodrum'un küçük bir kasaba olmasından, yerli halkın işsizlik hallerinden ve de çok sayıda mübadilin buraya yerleşmiş olmasından dolayı sefil düştüklerini belirtiyordu. Yaşamlarını sürdürebilmek için Bodrum'u terk etmek istediklerini, ancak kendilerine izin verilmediğini söylüyordu. Bu durum onu geçici iskândan feragat etmek zorunda bırakmış sonrasında İzmir Bornova'ya yerleşmişti. Altı aydır yaşadığı Bornova'nın Şadırvan Çarşısı'nda bir kahvehaneyi geçimini sağlamak için kiralamıştı. İskân hakkından feragat ettiğini söyleyerel göç

[81] CA 272 00 12 78-20 22.9.1925.
[82] CA 272 00 12 155-6 7.4.1928.

ettikleri yerlerde geçimlerini sağlayanlara (üretici durumuna gelen) terk edilmiş emlak ve arazi verileceğini belirten 16 Nisan 1924 tarihli kanunundan[83] yararlanmak istiyordu. Bu amaçla, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'ne başvurmuştu.[84]

Giritli mübadillerden bazıları akrabalarını kendi yanlarına almak amacıyla dilekçe veriyorlardı. Örneğin, Girit Kandiye eşrafından İbrahim Efendi, İmar ve İskân Vekâleti'ne gönderdiği dilekçede, "hasb-el mübadele hükûmet-i milliyemiz tarafından düşman elinden tahlîs edilerek" ve Girit'te birçok emlak ve arazisini terk ederek mübadele neticesinde Bodrum'a sevk edildiğini yazıyordu. Daha sonra, İzmir'e yerleşmek için müraccat etmiş ve müracaatı olumlu sonuçlanmıştı. Şimdi ise, Bodrum'da bıraktığı kardeşi İbrahim Beranaki'nin sokağa atılarak duçar bir durumda düştüğünü ve sefalet içinde kaldığını söyleyerek yanına gelmesini talep ediyordu.[85] Ailelerini ve akrabalarını yanlarına aldırmak isteyen birçok Giritli mübadilin olduğu göze çarpmaktadır. Bunlardan biri de Giritli fırıncı Mehmet Efendi idi. Daha önce Burhaniye kazası nüfusuna kayıtlı bulunan bu adam, sonrasında geçimini sağladığı yer olan Çanakkale'ye göç etmek zorunda kalmıştı. Kardeşi ve onun ailesi ise Konya'da kalmıştı. Onları, yol masrafları kendilerine ait olmak üzere ve yalnız iskân hakkı saklı kalmak şartıyla yanına aldırmayı istiyordu.[86]

Öte yandan iskân edildikleri evlerden memnun olmayan ve başka bir eve nakillerini isteyen mübadiller de vardı. Ayvalık'ta iskân edilmiş olan Girit göçmenlerinden Hüsnü Efendi, birinci sınıf emlak sahiplerinden olduğunu fakat eşdeğeri olan bir evde iskân edilmediğinden şikâyet ediyordu. Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'ne bir şikâyet telgrafını bu amaçla göndermişti. Yapılan incelemede sonucunda, Hüsnü Bey'in Ali Bey nahiyesinde mükemmel bir hanede iskân edildiği ve Ayvalık'a naklini talep etmesi üzerine de kendisine sahilde kâgir ve muntazam beş odalı bir ev verildiği, fakat Hüsnü Bey'in bunu beğenmeyerek

[83] Mübadeleye tabi ahaliye verilecek emval-i gayrimenkul hakkında kanun (No. 488). Bkz. *İskân Tarihçesi*, s. 39-41.
[84] CA 272 00 12 62-6 18.1.1925.
[85] CA 272 00 11 83-12 7.5 1924.
[86] CA 272 00 11 96-36 12.10.1924.

sekiz-on odalı bir ev talebinde bulunduğu ortaya çıkmıştı. Karesi Mıntıka Müdürlüğü buna, herkesin arzusuna göre ev bulma imkânı olmadığını ve kimseye keyfine göre ev verilemeyeceğini, Hüsnü Bey'in de evsiz olmadığını, aksine Ali Bey nahiyesinde beş odalı bir evde iskân edilmiş olduğu şeklinde cevap verdi.[87]

Bazı mübadiller, sahip oldukları mesleklere uygun yerlere yerleştirilmediklerinden şikayet ediyorlardı ve bu nedenle kendileri için en uygun olabileceğini düşündükleri bölgelere göç etmeyi istiyorlardı. Söke kazasının Akköy nahiyesinde iskân edilmiş olan on sekiz kişiden oluşan Giritli mübadiller, mesleklerinin balıkçılık olduğunu ve çiftçilikten anlamadıklarını ve bu nedenle de üretici durumuna geçemediklerini (*müstahsil vaziyete*) ifade ediyorlardı. Aralarından bir kişinin daha önce Antalya'da iskân edilme talebinin kabul edildiğini emsal göstererek kendilerine de Ödemiş kazasına nakl edilmelerine izin verilmesini talep ediyorlardı.[88]

Misafirhanede ikamet edildiklerinden dolayı iskân edilmeyen Giritli mübadiller ise akrabalarının yanlarına gitmek arzuluyorlardı. Örneğin, Girit'ten Erdek'e geçerek oradaki bir misafirhanede ikâmet eden Hüseyin ve Hasan Bey, henüz iskân edilmemiş olduklarına vurgu yaparak, Söke'ye yerleştirilmiş olan akrabalarının yanına gitmelerine izin verilmesi amacıyla İzmir İskân Komisyonu'na başvuruda bulundular.[89]

Bazı mübadiller, geçici olarak gittikleri yerlerde kalmak istiyorlardı. Bu nedenle de nüfus kayıtlarının yerleşmiş oldukları yerde yapılmasına dair dilekçeler veriyorlardı. Örneğin, Kandiye mübadillerinden olan Çelbaki oğlu Hasan, Girit'ten Bodrum'a, oradan da İzmir'e gitmişti. İzmir'de garsonluk yapan bu bekâr adam, iskân ve yardım talebinde bulunmamak şartıyla nüfus kaydının İzmir'de yapılması talebinde bulundu. İzmir Valisi'nden Dâhiliye Vekâleti'ne gönderilen yazıya göre, Çelbaki oğlu Hasan'dan taahhüt senedi alınmak suretiyle İzmir nüfusuna kaydedilmesi için izin istenildi.[90] Yine başka bir örnekte, geçimini İzmir'de sahil sıhhıye merkezinde saymanlık yaparak sağlayan Girit

[87] CA 272 00 11 93-22 13.9 1924.
[88] CA 272 00 12 105-5 20.11.1926.
[89] CA 272 00 11 99-9 12.12 1924.
[90] CA 272 00 12 96-12 28.6.1926.

mübadillerinden Ali Ulvi Efendi, daha önce yerleştirildiği yer olan Erdek'le olan ilişkisinin kesilerek tefvizen İzmir'de mal istiyordu.[91]

Giritli mübadillerin Türkiye Cumhuriyeti'ne bağlılıklarını ve teşekkürlerini bildiren birçok imzayı içeren toplu dilekçe yazdıkları görülmektedir. Mudanya'da bulunan Girit Kandiye mübadilleri 5 Ekim 1924 tarihinde Mudanya kaymakamlığına gönderdikleri yazıda, "üç yüz seneyi karîb bir zamandan beri salâhperest olarak zâlim ve hûnhâr Yunanistan'a karşı müdâfaa-i vatan uğrunda" hayatlarını kaybetmekten çekinmediklerini ve Türkiye'ye geldikleri andan itibaren "Büyük Türkiye Cumhuriyeti ve makam-ı emriniz ve komisyon müdüriyeti tarafından" her türlü ihtiyaçlarının karşılandığını ve tek arzularının vatanın saadeti ve yerli vatandaşlarla birlikte yaşayıp, iyi geçinmekten (*te'mîn-i muâşeret*) ibaret olduğunu ifade etmişlerdi.[92]

Arşiv belgeleri incelendiğinde, göçmenlerin iskânı ve yer değişikliği talepleri hususunda merkez hükümet ile yerel otoriteler arasında her zaman bir görüş birliğinin olmadığı anlaşılmaktadır. Ellinor Morrack'ın ifade ettiği gibi, bu bağlamda devlet monolitik bir yapı değildir.[93] Devlet mübadillerin nüfus hareketlerini sürekli denetim altında tutmaya çalışmıştır. Farklı vilayetlerdeki valilerin ve yerel idarelerin yer değişikliği talebinde bulunan mübadiller hakkında tahkikat yaptıkları ve bunun neticesinde mübadiller ve talepleri hakkında bilgi vermek üzere Mübadele İmar ve İskân Vekâleti'ne raporlar yazdıkları; bu vekâletin lağv edilmesinden sonra ise Dâhiliye Vekâleti'ne raporlar gönderdikleri anlaşılmaktadır. Yapılan bu tahkikatlar neticesinde ilgili yasal düzenlemeler yoluyla, mübadillerin iskân hakkından feragat etmeleri, taahhüt senedi vermeleri, gitmek istedikleri yerde akrabalarının olması gibi koşulları sağladıkları sürece yer değişikliği talepleri genellikle olumlu karşılanmıştır. Yer değişikliği talepleri konusunda son karar Dâhiliye Vekâleti'nindi. Mübadillerin terk etmek istedikleri ve gitmek istedikleri bölgelerin nüfus oranları da yerel yönetimler ve merkezi

[91] CA 272 00 12 128-15 18.6.1926.
[92] CA 272 00 11 97-27 18.10.1924.
[93] Morack: "Refugees, Locals and 'the' State: Property compensation in the Province of İzmir Following the Greco-Turkish Population Exchange of 1923".

hükümet tarafından dikkate alınmıştır. Yerel idareler veya merkezi hükümetçe keyfi olarak değerlendirilen talepler şüpheyle karşılanmış ve bu tür taleplere olumsuz yanıt verilmiştir.

Sonuç

Devletin nüfus hareketliliğini kontrol etmesi ve iskân süreçlerini kontrol altında tutması, yalnızca Türkiye Cumhuriyeti'ne özgü bir pratik değildir. Göçleri sınırlandırmak ve düzenlemek, modern devletin yönetim zihniyetinin en önemli unsurlarından biridir. Bu makalede incelenen dönemde ulus-devlet inşa süreçleri etnik ve ulusal kimliklerin sınırlarının katı bir biçimde çizildiği dönemler olmuştur. Bu açıdan bakıldığında, nüfus mübadelesi ve göçmenlerin hem Yunanistan'da ve hem de Türkiye'de homojen ulus-devlet inşasında ve milli ideolojinin kurgulanmasında önemli işlevler gördüğü öne sürülmüştür. Anadolu'dan Yunanistan'a giden göçmenler, "Yunanlılığın ve Yunan trajedisinin" kanıtı oldukları gibi aynı zamanda "Türklerin zorbalığının" da önemli bir kanıtı olarak gösterildiler.[94] Türkiye'de ise Yunanistan'dan ve Balkanlar'ın diğer bölgelerinden gelen Müslüman göçmenler, doğrusal bir resmi tarih söyleminin içine yerleştirilerek Anadolu'nun homojenleşmesindeki ana unsurlardan biri olarak görülmüşlerdir.

Bu tür teleolojik tarihyazımı 1990'lı yıllardan itibaren itibarını kaybetmiştir. Bilindiği gibi, son yıllarda milliyetçilik üzerine yapılan çalışmalar, önemli değişikliklere uğradı. Bu makalede iddia edildiği üzere, son derece karmaşık iç ve dış koşulların etkileşimi sonucu gerçekleşen nüfus mübadelesi çok boyutlu bir tarihsel gerçekliktir ve bu nedenle yalnızca etnik ve dini kimlik meselesi boyutuyla ve geleneksel teleolojik yaklaşımlarla ele alınabilecek bir mesele değildir. 20. yüzyılın başında Anadolu ve Balkanlar milliyetçi, ekonomik ve ideolojik mücadelelerin ve çatışmaların yaşandığı, mevcut ilişkiler ağının altüst olduğu gelişmelere tanık olmuştu. Ancak, yaşanan tüm bu altüst oluşlar ve dönüşümler doğrusal bir tarih anlayışı içinde ele alınmamalıdır. Bu makale, bu dönüşümlerin ve bunlarla birlikte gerçekleşen göç hareketlerinin 19. yüzyılın sonu

[94] Anagnostopulu: "Göçmen Yerleşiminin Toplumsal ve Kültürel Etkileri", s. 77.

ve 20. yüzyılın başında imparatorluklardan ulus-devletlere geçiş sürecinde Anadolu ve Balkanlar'da ortaya çıkan siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel değişimler çerçevesinde ele alınması gerektiğini iddia etmektedir.

Bu makalede ele alınan 1923 Türk-Yunan nüfus mübadelesinin yarattığı değişim ve dönüşüm yalnızca Türkiye ve Yunanistan için değil bu coğrafyanın tamamı için son derece önemli ve tartışmalı bir konudur. Ancak burada değişim ve dönüşümden söz ederken bir "anomali" ya da "çöküş"ten (*decadence*) söz edilmediğinin altını çizmek gerekir. Değişim ve dönüşümler doğrusal tarihsel süreçler değildir. Aksine değişim ve dönüşüm süreçleri çok dinamik süreçlerdir. Bu çalışma, nüfus mübadelesini ele alarak, erken Cumhuriyet döneminde ne tür yaşamların mümkün olduğunu, değişen koşullarda insanların hayatlarını nasıl yeniden kurduklarını ve her defasında kimliklerini yeniden nasıl ürettiklerini, kurguladıklarını ve kimlikler arasında düşündüğümüz kadar keskin çizgiler olmadığını göstermeye çalışmıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhuriyet Arşivi (CA)

Resmi Yayınlar

TBMM Zabıt Ceridesi

Kitap ve Makaleler

Adıyeke, Ayşe Nükhet, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000).

Akın, Yiğit, "Reconsidering State, Party, and Society in Early Republican Turkey: Politics of Petitioning", *International Journal of Middle East Studies*, 39 (2007), s. 435-457.

Aktar, Ayhan, "Homogenising the Nation, Turkifying the Economy", Renée Hirschon (der.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923*

Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey içinde (New York and Oxford: Berghahn Books, 2003), s. 79-96.

——— "'Turkification' Policies in the Early Republican Era", Catharina Dufft (der.), *Turkish Literature and Cultural Memory: "Muliticulturalism" as a Literary Theme after 1980* içinde (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2009), s. 29-62.

Aktar, Ayhan, Demirözü, Damla, "Yunan Tarihyazımında Mübadele ve Göç", *Kebikeç*, No. 22, 2006, s. 85-98

Alpan, Aytek Soner, "But the Memory Remains: History, Memoryand the 1923 Greco-Turkish Population Exchange", *The Historical Review/La Revue Historique*, Vol. 9 (2012), s. 199-232.

Anagnostopulu, Athanasia, "Göçmen Yerleşiminin Toplumsal ve Kültürel Etkileri", Müfide Pekin (der.), *Yeniden Kurulan Yaşamlar: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi* içinde (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005), s.75-81.

Anderson, Benedict, *Imagined Communities* (Londra: Verso 1991).

Arı, Kemal, *Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925*) (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003).

Bali, Rıfat, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni, 1923-1945* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001).

Balta, Evangelia, Alpan, Aytek Soner, "Küçük Asya Felaketi'nden Sonra Serez'de Mülteci İskânı", *Toplumsal Tarih*, No. 239 (Kasım 2013), s. 20-33.

Bayar, Yeşim, "In Pursuit of Homogeneity: the Lausanne Conference, Minorities and the Turkish Nation", *Nationalities Papers*, Vol. 42, No. 1 (2014), s. 108-125.

Ben-Basat, Yuval, *Petitioning the Sultan: Politics and Justice in Late Ottoman Palestine* (London, New York: I.B.Tauris, 2013).

Berber, Engin, *Rumeli'den İzmir'e Yitik Yaşamların İzinde* (İzmir: İzmir Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayını, 2002).

Bhabha, Homi K. (der.), *Nation and Narration* (London, New York: Routledge, 1990).

Clark, Bruce, *Twice a Stranger: The Mass Expulsions that Forged Modern Greece and Turkey* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2006).

Çağaptay, Soner, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?* (London and New York: Routledge, 2006).

——— "Kemalist Dönemde Göç ve İskân Politikaları: Türk Kimliği Üzerine Bir Çalışma", *Toplum ve Bilim*, No. 93 (Yaz 2002), s. 218-241.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat: Eski ve Yeni Harflerle* (Ankara: Aydın Kitabevi, 1993).

Dündar, Fuat, *Modern Türkiye'nin Şifresi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008).

Fahmy, Khaled, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army and the Making of Modern Egypt* (Cambridge: Cambridge University Press 1997).

Foucault, Michel, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (çev. Alan Sheridan) (New York: Vintage Books, 1979).

Giddens, Anthony, *The Nation-State and Violence* (Oxford: Polity Press, 1987).

Gingeras, Ryan, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912-1923* (Oxford: Oxford University Press, 2009).

Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları* (İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2001).

Gündoğan, Nilay Özok, "A 'Peripheral' Approach to the 1908 Revolution in the Ottoman Empire: Land Disputes in Peasant Petitions in Post-Revolutionary Diyarbekir", Joost Jongerden and Jelle Verheij (der.), *Social Relations in Ottoman Diyarbekir*, *1870-1915* içinde (Leiden: Brill, 2012), s. 179-215.

Gürboğa, Nurşen, "1923 Nüfus Mübadelesi ve Mübadil Romanlara Yönelik İskân ve Denetim Politikaları", *Toplumsal Tarih*, No. 263 (Kasım 2015), s. 36-43.

Herzfeld, Michael, *A Place in History: Social and Monumental Time in a Cretan Town* (Priceton, NJ: Princeton University Press, 1991).

——— *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-State* (New York and London: Routledge, 2005).

Herzog, Christoph, "Migration and the State: On Ottoman Regulations Concerning Migration since the Age of Mahmud II", U. Freitag, M. Fuhrman, N. Lafi ve F. Riedler (der.), *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity* içinde (London and New York: Routledge, 2011), s.160-176.

Hirschon, Renée, *Heirs of Greek Catastrophe: The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus* (New York: Berghahn Books, 1998).

Iğsız, Aslı, "Documenting the Past and Publicizing Personal Stories: Sensescapes and the 1923 Greco-Turkish Population Exchange in Contemporary Turkey", *Journal of Modern Greek Studies*, No. 26 (2008), s. 451-487.

——— "Polypony and Geographic Kinship in Anatolia: Framing the Greek Turkish Population Exchange", Esra Özyürek (der.), *The Politics of Public Memory in Turkey* içinde (Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2007), s. 162-190.

İnce, Başak, *Citizenship and Identity in Turkey: From Atatürk's Republic to the Present Day* (London: I.B.Tauris, 2012).

İpek, Nedim, *Mübadele ve Samsun* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000).

İskân Tarihçesi (İstanbul: Hamit Matbaası, 1932).

Karakasidou, Anastasia N., *Buğday Tarlaları Kan Tepeleri: Yunan Makedonyası'nda Millet Olma Aşamasına Geçiş Süreçleri, 1870-1990* (çev. Nurettin ElHüseyni) (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010).

Karal, Enver Ziya, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1966).

Keyder, Çağlar, "The Consequences of the Exchange of Populations for Turkey", Renée Hirschon (der.), *Crossing the Aegean*: *An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* içinde (New York and Oxford: Berghahn Books, 2003), s. 39-52.

Kırlı, Biray, "From Ottoman Empire to Turkish Nation-State: Reconfiguring Spaces and Geo-Bodies" (New York: Yayınlanmamış Doktora Tezi, Binghamton University, 2002).

Kostopoulou, Elektra, "The Art of Being Replaced: The Last of the Cretan Muslims Between the Empire and the Nation-State", Jorgen Nielsen (der.), *Religion, Ethnicity and Contested Nationhood in the Former Ottoman Space* içinde (Leiden: Brill, 2012), s. 129-146.

Koufopoulou, Sophia, "Muslim Cretans in Turkey: The Reformulation of Ethnic Identity in an Aegean Community", Renée Hirschon (der.), *Crossing the Aegean*: *An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* içinde (New York and Oxford: Berghahn Books, 2003), s. 209-220.

Köker, Tolga, "Lessons in Refugeehood: The Experience of Forced Migrants in Turkey", içinde Renée Hirschon (der.), *Crossing the Aegean*: *An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* içinde (New York and Oxford: Berghahn Books, 2003), s. 193-208.

Mills, Amy, *Hafızanın Sokakları: İstanbul'da Peyzaj, Hoşgörü ve Ulusal Kimlik* (çev. Cem Soydemir) (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2014).

Morack, Ellinor, "Refugees, Locals and 'the' State: Property compensation in the Province of İzmir Following the Greco-Turkish Population Exchange of 1923", *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, Vol. 2, No. 1 (Bahar 2015), s. 147-166.

Murphey, Rhoads, "Continuity and Discontinuity in Ottoman Administrative Theory and Practice during the Late Seventeenth Century", *Poetics Today*, Vol. 1, No. 4 (1993), s. 419-443.

Özbek, Nadir, "Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th Century Ottoman Empire (1876-1908)", *International Journal of Middle Eastern Studies*, No. 40, 2008, s. 47-67.

Özsoy, İskender, *İki Vatan Yorgunları: Mübadele Acısını Yaşayanlar Anlatıyor* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2003).

Parla, Taha, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001).

Pekin, Müfide (der.), *Yeniden Kurulan Yaşamlar: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi* içinde (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005).

——— (der.), *Mübadil Kentler* (İstanbul: Lozan Mübadilleri Vakfı, 2012).

——— "Twisted Memories of a Lost Homeland: The Turkish Cretan Community of Turkey", http://www.mubadele.org/ingilizce/en_mufidepekin_twistedmemories.htm

Pentzopoulos, Dimitri, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece* (Paris: Mouton & Co., 1962).

Petropoulos, John A., "The Compulsory Exchange of Populations: Greek-Turkish Peace-making, 1922-1930", *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 2 (1976), s. 135-160.

Şenışık, Pınar, *The Transformation of Ottoman Crete: Revolts, Politics and Identity in the Late Nineteenth Century* (London, New York: I.B. Tauris, 2011).

Tansuğ, Feryal, "Memory and Migration: The Turkish Experience of the Compulsory Population Exchange", *Deltio*, No. 17 (2012), s. 195-215.

Turna, Nalan, *19. y.y'den 20. y.y'ye Osmanlı Topraklarında Seyahat, Göç ve Asayiş Belgeleri: Mürur Tezkereleri* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2013).

Ülker, Erol, "Assimilation of the Muslim Communities in the First Decade of the Turkish Republic (1923-1934)", *European Journal of Turkish Studies*, https://ejts.revues.org/2123.

Vardağlı, E. Tutku, "Birinci Kuşak Mübadillerin Siyasal Katılım Stratejileri Üzerine Bir Deneme", *Toplumsal Tarih*, No. 190 (Ekim 2009), s. 84-89.

Yalçın, Kemal, *Emanet Çeyiz: Mübadele İnsanları* (İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2011).

Yıldırım, Onur, *Diplomasi ve Göç: Türk-Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006).

——— "The 1923 Population Exchange, Refugees and National Historiographies in Greece and Turkey", *East European Quarterly*, 40, No. 1 (Mart 2006), s. 45-70.

Yıldız, Ahmet, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene: Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001).

Yılmaz, Elif, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Ayvalık", (İstanbul: Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006).

Yorulmaz, Ahmet, *Savaşın Çocukları* (İstanbul: Bilge Yayınları, 1997).